

Shadiyana Aytbaeva – QMU, folkloristika hám dialektologiya qánigeligi
1-kurs magistrantı

G.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası (PhD) docenti.

Annotaciya: Qaraqalpaq xalıq folklorında sinonimler shıǵarma tiliniń kórkemligin arttırıw, ádebiy qaharmannıń tiliniń dilwarlıǵın kórsetip beriw hám obrazlı sóylewdi bayıtıw ushın xizmet etedi. Bul maqalada qaraqalpaq awızeki dóretiwshiliginiń ájayıp úlghilerinen biri bolǵan “Ashıq Nájep” dástanındaǵı sinonimlerdiń qollanıw ózgeshelikleri izertlengen.

Gilt sózler: leksikologiya, sinonim, qaraqalpaq folklorı, dástan.

Sinonimlerdi izertlew máselesi boyınsha rus til biliminde kóp ǵana ilimiy miynetler, monografiyalıq izertlewler júrgizilgen. Rus tilinde hám basqa tiller boyınsha da birqansha sózlikler jariqqa shıqqan. Sonıń menen birge rus tilindegi sinonimlerdiń dizimin tolıq túrde "Лексическая синонимия", "Синонимы русского языка и их особенности" toplamlarınan kóriwge boladı. Sinonimler-til iliminde seslik quramı boyınsha hár qıylı, al mánilik jaqtan bir-birine jaqın sózler bolıp, olar jámiyetlik qatnastıń talapları tiykarında payda bolıp, tildiń sózlik quramın semantikalıq baylıqların rawajlandırıwda tiykarǵı dereklerdiń biri sıpatında xizmet etip kelmekte. Tildegi sózlik quram tildiń qanday jaǵdayda ekenligin kórsetse, tildegi sinonimler sózlik quramınıń qanday jaǵdayda ekenligin kórsetetuǵın kórsetkishlerdiń biri esaplanadı. Sinonimler mánileri jaqın, almasıp qollanıw múmkin bolǵan menen hár qaysısınıń tilde óz ornı, qollanıw órisi, ayırmashılıǵı bar, zárúrligi bar. Hár qaysısı ádebiy tildiń talaplarına, tariyxıy qáliplesken normalarına sáykes begili bir túsinik atamaları menen mánilik baylanısqa túsiw uqıplılıǵına iye. Mine usı kózqarastan Belinskiy sózlerdiń tildegi ornı hám xizmeti tuwralı mınaday dep juwmaqqa kelgen:

“Biz heshbir tilde sonsha mánisi birdey, biri ekinshisine qalay bolsa solay almastıra alatuǵın, nátiyjede biri ekinshisiniń kerekligin biykarlaytuǵın eki sózdiń bolmaytuǵınına tolıq isenemiz.”[1:260]. Haqıyqattan da hár bir sóz meyli ol jeke zattıń ataması bolsın, meyli bir zattıń túrlishe atamaları túrinde ushırassın, ózine tán ulıwma ózgesheliklerge iye bolıp keledi.

Qaraqalpaq til biliminde sinonimlerdiń izertleniwi boyınsha M.Qálenderov [2], E.Berdimuratov [3], M.Embergenova [4] hám basqa ilimpazlar miynetleri bar.

Atap aytqanda, XX ásirdiń 80-jıllarınıń aqırında M.Qálenderovtıń “Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdiń grammatikalıq strukturalıq hám leksika semantikalıq ózgeshelikleri” degen miyneti baspadan shıqqan. Avtordıń bul miyneti qaraqalpaq ádebiy tiliniń leksikasındaǵı sinonimikasına arnalǵan bolıp, bunda tiykarınan qaraqalpaq tili leksikasındaǵı sinonimlerdiń semasiologiyalıq ayırmashılıǵın, leksikalıq sinonimlerdi anıqlaǵan, olardıń tariyxıy shıǵısı, qollanılıw órisi, sinonimlik qatarlar, stillik ózgesheligi kóz-qarasınan izertlengen.

Sinonim sózlerdiń qollanılıwınan tiykarǵı maqset pikirdi anıq etip jetkerip beriw hám bir sózdi tákirarlawdan qashıw bolıp esaplanadı. Jáne de shıǵarmada bir sózdi qayta-qayta qollanıw stilistikalıq jaqtan qáte bolıp, onı oqıwshı insandı zeriktirip qoyıwı múmkin. Dástanda ádebiy qaharmannıń sózge sheshen, dilwar ekenligin bildiriw hám shıǵarma tiliniń kórkemligin arttırıw maqsetinde sinonim sózler ónimli qollanılǵan. Sinonim sózler izbe-iz kelgen qospa gáplerde yaki dialoglarda, jup sózler formasında yamasa birgelikili aǵza bolıp qollanılǵan. Óz ara sinonim bolıp kelgen sózler kóbinese atlıq hám feyil sóz shaqabınan bolıp keledi.

Sózimizdiń dáliyin mısallarda kórip shıǵamız: “Ol Genjeqarabaq sháhrinde Ádilxan patshanıń *jurtına* barıp, yalgannanbaqsıshılıq qılıp, seksen tórt shákirt jıynadı.” (279-bet). “-Genjebaraq *elinde* bir hayaldıń bayı ólip, jesir qalıptı...” (279-bet). Berilgen mısallardaǵı *jurt*, *el* sózleri sinonim sózler bolıp, házirgi qaraqalpaq tilinde de sinonimlik qásiyetin joǵaltpaǵan atlıq sózler bolıp tabıladı. “*Ertebilan tań attı, azan bilan kún shıqtı.*” (279-bet) Berilgen mısaldaǵı *erte* hám *azan* sózleri waqıt ráwishi xızmetin atqarıp, óz ara salıstırıw sıpatında qollanılǵan sinonim sózler bolıp tur. *Tań attı* hám *kún shıqtı* sózleri de sinonim sózler bolıp tabıladı. “-Seniń *talabın* kelishmeydi, Álbent?-deydi.” (279-bet). “-Áy, Nájep uǵlan, jeti jasında qılıp turǵan *isiń* mınaw, ...” (279-bet). Berilgen mısallardaǵı *talap*, *is* sózleri óz ara sinonim bolıp kár, isleytuǵın jumıs mánisin ańlatıp tur. “-Seniń muxallesin *talaban* bolıp, *úmitdar* bolıp keldim, - dedi Nájep uǵlan” (279-bet).

Berilgen mısaldaǵı *talaban*, *úmitdar* sózleri óz ara sinonim bolıp bir nárseni táme qılıw mánisin ańlatıp tur. Bul sinonim sózler stillik jaqtan gápke kúsheytiw másinis beriw ushın qollanılǵan. “Kesheden aldınǵı kúni otınnan kiyatırǵanda qırıq bir kese *sharap* ishkenińdi sezdim, endi jetildiń, ...” (279-bet) “Neni usta tuttıń, neden *máy* ishtiń? Inim, shákirt bolsań, andın xabar ber.” (279-bet). “Túsińde ishkeniń shaytan *araǵı*, Uǵlım Nájep, onı bilá-bilmesseń.” Berilgen mısallardaǵı *sharap*, *máy*, *araq* sózleri sinonim sózler bolıp, dástanda birinshisi qara sóz sıpatında, ekinshisi hám úshinshisi qosıq

qatarlarında qollanılğan. Máý sóziniń qollanılıwınıń birinshi sebebi, stillik maqsette sózdiń qayta-qayta qollanılıwına jol qoymaw bolsa, ekinshi maqseti qosıq qatarındaǵı uyqastı támiyinlew bolıp tabıladı. “-Ol námedur, *asman-kókke* dolanǵan, Ol námedur, jerge qarap elengen,” (280-bet). Berilgen mısaldıǵı aspan hám kók sózleri sinonim sózler bolıp, jup sózler formasında jazılǵan. “-Nájep aytar, kelgenimde, *Anam* bar dep júrgenimde” (281-bet). “-Senindey *sheshege* hám, *Álbenttey ógey ákege* hám mın nálet, - dep” (281-bet). Berilgen mısallardaǵı ana hám sheshe sózleri sinonim atlıqlar. “Nájep tilla samı alıp, jol júrip, *Ádilxan patsha* degenniń qalasına barıp, ...” (281-bet). “*Xan* Nájepke: -Bir pasıl qosıq ayt, ...” (281-bet). “-Áy, *shaxım*, tıńla meniń arzımdı, Bizge keltir, taqsır, *álbent* baqsıńdı.” (282-bet). Berilgen mısallardaǵı patsha, xan, shax atlıqları sinonim sózler bolıp, eski dáwirlerdegi el basshı statusın ańlatadı.

Joqarıdaǵı mısallardan kórip turǵanıımızday dástan tilinde sinonimler kóplep ushırasqan hám olardıń hár biri dástannıń elede tillik kórkemligin arttırıw ushın xızmet etken.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, dástanlar tilinde sinonim óz aldına áhmiyetke iye. Sonıń ushın da dástanlar hám basqa folklorlıq shıǵarmalar tilindegi sinonimlerdi úyreniw izertlewdi talap etetuǵın másele bolıp qaladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. В.Г.Белинский. Сочинения т. XII
2. М.Қәлендеров. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық структуралық хәм лексика семантикалық өзгешеликleri – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы, 1989.
3. Е.Бердимуратов. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис: "Билим" баспасы 1994.
4. М.Embergenova. Нәзирги қарақалпақ тилинде seplikli konstrukciyalardıń sinonimiyası.-Nókis “Qaraqalpaqstan”, 2006.
5. “Ашық Нәжеп” дәстаны Қаражан бақсы Кабулов варианты. Қарақалпақ фольклоры 100 томлық 36-том. 279-бет .- Нөкис: “Билим” 2011.
6. А.М.Синтикова. Словарь синонимов русского языка. -Ростов-на-Дону: "Феникс". 2005.
7. О.Бекбаўлов. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарихый лингвистикалық характеристикасы – Нөкис 1979.